

İSLAM CƏMIYYƏTİNDƏ ELMİ-MƏDƏNİ FƏALİYYƏTLƏRDƏ QADINLAR: VƏHY VƏ TARİXİ TƏCRÜBƏNİN DİN VƏ GENDER MÜNASİBƏTİ PRİZMASINDAN TƏHLİLİ

Elnurə ƏZİZOVA,

*Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun dosenti,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
elnuraazizova@ait.edu.az*

***Xülasə.** Ümumilikdə dinlərdə, xüsusilə də İslamda qadının yerinin öyrənilməsi hüquqi və sosial zəmində gender mövzusunda qarşı həssaslığı ilə səciyyəli olan müasir cəmiyyətin aktual məsələlərindən biri olaraq qalır. İslam tarixində qadının rolunun öyrənilməsinin aktual mövzulardan birinə çevrilməsində müsəlman qadın stereotipləri ilə əlaqəli populyar yanaşmanın da böyük təsiri olmuşdur. Tarixi müsəlman qadın stereotipinin formalaşmasına təsir edən bu yanaşmanın əsasında İslam dünyasında patriarxal strukturun, qadınlar əleyhinə poliqamiyanın mövcudluğu və dini mətnlərin şərhinə bağlı olaraq qadınların iqtisadi cəhətdən kişilərdən daha az imkanlara malik olması kimi fikirlər dayanır. Bu məqalədə İslam tarixində vəhy və tarixi təcrübədən hərəkətlə müsəlman qadının elmi-mədəni fəaliyyətlərdə yeri təhlil olunur.*

***AÇAR SÖZLƏR:** İslam tarixi, Məhəmməd peyğəmbər, qadın, gender, elmi-mədəni fəaliyyət.*

Эльнура Азизова

ЖЕНЩИНЫ В НАУЧНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ИСЛАМСКОМ ОБЩЕСТВЕ: АНАЛИЗ ОТКРОВЕНИЙ И ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РЕЛИГИИ И ГЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЙ

***Резюме.** Изучение роли женщины в религиях вообще и исламе в частности остается одной из актуальных проблем современного общества, для которого характерна чувствительность к гендерным вопросам на правовом и социальном основании. Популярный подход, связанный со стереотипами о мусульманских женщинах, оказал большое влияние на изучение роли женщины в истории ислама. В основе этого подхода, повлиявшего на формирование исторического стереотипа мусульманской женщины, лежит существование патриархального строя в исламском мире, существование полигамии в отношении женщин, а также тот факт, что*

женщины имеют меньшие экономические возможности, чем мужчины согласно интерпретация религиозных текстов. В данной статье рассматривается роль мусульманских женщин в научной и культурной деятельности, основанной на откровении и историческом опыте исламской истории.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: История ислама, Пророк Мухаммед, женщина, гендер, научная и культурная деятельность.

Elnura Azizova

WOMEN IN SCIENTIFIC AND CULTURAL ACTIVITIES IN ISLAMIC SOCIETY: AN ANALYSIS OF REVELATION AND HISTORICAL EXPERIENCE FROM THE PERSPECTIVE OF RELIGION AND GENDER RELATIONS

Summary. Studying the place of women in religions in general, and Islam in particular, remains one of the urgent problems of modern society, which is characterized by its sensitivity to gender issues on legal and social grounds. The popular approach of stereotyping Muslim women has had a major impact on the study of women's roles in Islamic history. The basis of this approach, which influenced the formation of the historical Muslim women's stereotype, is the existence of a patriarchal structure in the Islamic world, the existence of polygamy against women, and the fact that women have fewer economic opportunities than men according to the interpretation of religious texts. This article examines the role of Muslim women in scientific and cultural activities based on revelation and historical experience in Islamic history.

KEYWORDS: Islamic history, Prophet Muhammad, woman, gender, scientific and cultural activity.

Giriş

İslam cəmiyyətində qadının rolunun və statusunun XX əsrə qədər çox aşağı olduğuna dair elmi ictimaiyyətdə ümumi bir fikir mövcuddur. Bir çox halda populyar yanaşmadan hərəkət edən və doğru təhlil olunmuş tarixi faktlara söykənməyən bu fikirlər irəli sürülərkən yanlış ümumiləşdirmələrə yol verilir və müsəlman cəmiyyətlərin müxtəlifliyi, islamaqədərki adət-ənənələrin toplum həyatına təsiri kimi müsəlman xalqlara məxsus faktorlar, bundan əlavə, sənaye inqilabına qədərki dövrdə dünyada ictimai-iqtisadi həyatda qadının rolu ilə əlaqəli tarixi faktlar diqqətdən kənar tutulur. XX əsrin son rübündə Haim Gerber Bursa məhkəmə arxivi (qazı qeydiyyatı) üzərində apardığı tədqiqatda XVII əsrdə qadınların sosial və iqtisadi vəziyyətini tədqiq edərkən şəhərdəki 2000 ailənin miras sənədi ilə əlaqəli qeydə əsasən iyirmi (1%) kişinin poliqamiya nikahında olduğuna, qadınların mülkiyyət və iqtisadi fəaliyyət baxımından cəmiyyətdə mühüm yer tutduqlarına dair məlumatları qeyd edir. Gerber digər türk-İslam şəhərləri ilə əlaqəli bənzər nəticələri ortaya çıxaran tədqiqatların mövcudluğunu da nəzərə

alaraq, xüsusilə türk-İslam dünyasında patriarxal ailə strukturunun yenidən araşdırılmasının və qadının sosial-iqtisadi rolunun doğru təhlil edilməsinin vacibliyini vurğulayır [1, s.231-244].

İslam tarixçiliyinin mənbələri sayılan əsərlər üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Məhəmməd peyğəmbərin dövründən etibarən İslam tarixində qadınlar həm ictimai, həm də elmi həyatda mühüm rol oynamışlar. İslam tarixinin məşhur və mühüm şəxsiyyətlərinin həyatı ilə əlaqəli yazılmış “təbəqat”, “vəfəyat”, “təracim”, “ələm” və s. kimi əsərlərə ümumi bir baxış İslam mədəniyyətinin formalaşmasında qadınların rolu və mövqeyi ilə əlaqəli mənzərəni işıqlandırmaq üçün kifayət edir. Digər tərəfdən modernləşmə dövründə Avropada qadının hüquqi və ictimai statusu ilə əlaqəli baş verən dəyişikliklərin təsiri ilə müsəlman aləmində də ümumilikdə İslamda qadın, xüsusilə qadın hüquqları mövzusu gündəmə gəlmişdir. Bu prosesdə müsəlman qadının müzakirə mövzusunda çevrilən siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni hüquqlarının iddia edildiyinin əksinə olduğunu göstərmək istiqamətində klassik mənbələr işığında müsəlman qadın prototipi yaratma cəhdləri göstərilmiş və XIX əsrdən etibarən məşhur müsəlman qadınlara əlaqəli müstəqil əsərlər yazılmağa başlanılmışdır. Bu əsərlərin İslam dünyasındakı ilk nümunələrindən biri kimi “Məşahirün-nisa” adlı əsərin modernləşmə prosesinə paralel olaraq Tənzimat dövründə Osmanlı dövlətində qadın pedaqoqların hazırlanmasında ilk yüksəkixtisaslı təhsil qurumu olaraq təsis edilən Darül-müəllimatda dərslik olaraq istifadə edilmək məqsədilə Mehmet Zihni Efendi tərəfindən yazılması İslam dünyasında modernləşmə və qadın mövzusunun çərçivəsini göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu prosesin ardınca Ömər Rza Kəhhalənin (1905-1987) “Əlamün-nisa fi aləmeyil-ərəb vəl-İslam”, Zeyneb Fevvazın (1332/1914) məşhur müsəlman qadınlara həsr etdiyi irihəcmli əsəri “əd-Dürrül-mənsur fi təbəqati rəbbatil-xüdur” və digər bənzər əsərlər yazılmışdır.

1. Məhəmməd peyğəmbər dövründə qadının vəhylə dəyişən sosial statusu

Fərqli təsnifatlar aparmaq mümkün olsa da, İslam tarixində qadının rolu mövzusunun nəzəri və praktiki çərçivəsini müəyyənləşdirən bir neçə əsas amil ön plana çıxır: 1) İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində qadının roluna qarşı Quranın mövqeyi; 2) Quranın “insan” anlayışında qadının yeri; 3) Məhəmməd peyğəmbər dövründə hüquq və vəzifələr nöqtəyi-nəzərindən qadının statusu; 4) Orta əsrlərin patriarxal cəmiyyətlərinin müsəlman qadının statusunun formalaşmasına təsiri; 5) Modern dövrdə yeni kontekstdə formalaşan insan hüquqları çərçivəsində müsəlman qadının İslam tarixindəki mövqeyinə yanaşma. İslamın yarandığı mühit olan ərəb cəmiyyətində qadının rolu əhalinin əsasən köçəri heyvandarlıq üzərinə qurulmuş həyat tərzilə yaxından əlaqəlidir. Bu, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və ictimai həyatında qadın “güc”ü təmsil edən kişi ilə müqayisədə cəmiyyətə töhfəsi baxımından daha az əhəmiyyətə malik idi. Qadına qarşı bu yanaşmanın nəticəsi olaraq yeni doğulmuş qızlara istənilməyən övlad kimi baxılır, bəzən bu, qız övladlarının canlı-canlı basdırılması halları ilə nəticələnirdi. Quranda da göstərilirdi ki İslam cahiliyyə cəmiyyətinin qadının həyat haqqından məhrum edilməsi adətini pisləmiş və qadağan etmişdir: **“Onlardan birinə qızı olması ilə müjdə verdikdə qəzəblənib üzünü qapqara qaralar. Verilən müjdənin pisliliyi üzündən tayfasından qaçıb gizlənər. Görəsən, onu zillət içində saxlayacaq, yoxsa torpağa göməcək? Bir görün onlar necə pis mühakimə yürüdürlər!”** [Nəhl, 16:58-59]; **“Diri-diri torpağa gömülən körpə qızdan: “Axı o hansı günaha görə öldürüldü?” soruşulacağı zaman...”** [Təkvir, 81:8-9].

Cəmiyyətdə gücü təmsil edən kişiylə müqayisədə İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində qadının dəyəri öz şəxsiyyətinə görə deyil, ailəsinin kişi fərdlərinə faydalı olması nisbətində əhəmiyyət daşıyırdı. İslamın yarandığı dövr və bölgədə hakim olan bu yanaşma Quranın kişi ilə qadının birlikdə qeyd olunduğu müvafiq ayələri vasitəsilə dəyişdirilməyə çalışılmışdır. Qurana görə, insan olmaq nöqtəyindən qadınla kişi arasında hansısa fərq yoxdur: **“Ey insanlar! Şübhəsiz ki, biz sizi bir kişi və bir qadından yaratdıq...”** [Hücurat, 49:13] ayəsi ilə də Quranda insanların yaradılışı mərhələsindən etibarən qadınla kişi qarşı-qarşıya qoyulmur, əksinə, yanaşı qeyd edilməklə eyni dərəcədə dəyəərə sahib olduqları vurğulanır. Qeyd etmək lazımdır ki, kişinin və qadının yaradılışından bəhs edən ayədəki “nəfsi-vahidə”nin təfsiri ilə əlaqəli fərqli fikirlər də mövcuddur [2, s.159].

Bu kontekstdə İslamın qadına baxışını müəyyənləşdirən digər bir meyar, başqa dinlərlə müqayisədə insanın fitrətinə yüklənən mənfiliyin memarı olma cəhətindən qadının rolu ilə əlaqəlidir. Quranın yanaşmasına görə, Adəm və həyat yoldaşı eyni insani xüsusiyyətlərə malikdir və hər ikisi cənnətdə yaşamağa eyni dərəcədə layiq görülmüşdür (Əraf, 7:19). Eləcə də İslama görə, qadın “ilk günahı” işləməklə ittiham olunmur (Bəqərə, 2:34-36). Quranın bu yanaşmasının təbii nəticəsi olaraq İslam mədəniyyətində kütləvi şəkildə qadına qarşı dini mənşəli bir eksklüivist yanaşma olmamış, qadının da kişi kimi anadangəlmə günahsız dünyaya gəldiyi və əməllərinə görə məsuliyyət daşdığı qəbul edilmişdir.

Quranın bu yanaşması qadın və kişinin Allah dərgahındakı dəyərinin onların cinsinə görə deyil, inanc və davranışlarının nəticəsinə görə fərqləndikləri əsası üzərində qurulur. Bütün insanlara xitabla başlayan “Hücurat” surəsinin 13-cü ayəsindən də görüldüyü kimi, fərdin Allah nəzərindəki üstünlüyü kişi və yaxud qadın olmasına görə deyil, sahib olduğu təqvanın ölçüsü qəədərdir: **“Ey İnsanlar! Şübhəsiz ki, biz sizi bir kişi və bir qadından yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir). Həqiqətən Allah (hər şeyi) biləndir, (hər şeydən) xəbərdardır”**. Yaradılış cəhətdən olduğu kimi, hüquq və vəzifələr nöqtəyindən qadın və kişiylə bərabər rollar verir (Ali-İmran, 3:195; Tövbə, 9:71). Eyni davranışları nümayiş etdirdikləri zaman mükafat və cəza baxımından da eyni qarşılığı görəceklərini bildirən Quranın “Nur” surəsinin 30-cu ayəsində mömin kişilərin gözlərini haramdan uzaq tutmalarının, namuslarını qorumalarının əmr olunmasının ardınca gələn 31-ci ayədə də mömin qadınların gözlərini haramdan uzaq tutmaları, namuslarını qorumaları əmr edilir, beləliklə, hər iki cins Allahdan çəkinmə, onun əmr və qadağalarına tabe olma baxımından bərabər görülür.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İslamaqədərki cəmiyyətdə qadının mövqeyi ilə əlaqəli mövcud vəziyyətdən fərqli olaraq, İslam dininin mənsubu olma nöqtəyindən qadınlarla kişilər bərabər tutulur, hər iki qrupa bənzər öhdəliklər verilir və bunun qarşılığı olaraq bənzər mükafatlar vəd edilir: **“Həqiqətən, Allah məhz müsəlman kişilər və qadınlar, mömin kişilər və qadınlar, (Allaha) müti kişilər və qadınlar, doğru danışan kişilər və qadınlar, səbrli kişilər və qadınlar, sədəqə verən, oruc tutan kişilər və qadınlar, ayıb yerlərini qoruyub saxlayan kişilər və qadınlar və Allahı çox zikir edən kişilər və qadınlar üçün (axirətdə) məğfirət (bağışlanma) və böyük bir mükafat (Cənnət) hazırlamışdır!”** [Əhzab, 33:35] ayəsindəki kimi, Allaha qarşı vəzifələri və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşılığında alacaqları mükafat baxımından müsəlman kişi və qadınlar ayrı-ayrılıqda qeyd

olunaraq, Allah qarşısındakı öhdəliklərdə olduğu kimi, mükafatda da bərabər olduqları bildirilmişdir. Təsadüfi deyil ki, sözügedən ayənin nüzul səbəbi ilə əlaqəli olaraq bəzi qadın səhabələrin adları qeyd edilir. Bu rəvayətlərin ortaq cəhəti ondan ibarətdir ki, qadın səhabələr Quranda xüsusi şəkildə xitab edilmədiklərinə görə qadınlara daha az əhəmiyyət verildiyi qənaətinə gəlmiş və bu təəssüratlarını Həzrət Peyğəmbərə çatdırmışlar. Nəticədə, kişilərlə qadınların Allaha qarşı təqvada və Onun mükafatına nail olmaq məqamında bir-birindən fərqli olmadıqları hər iki tərəfin ayrı-ayrılıqda vurğulandığı Qurani-Kərim ayəsilə dəstəklənmişdir. Bu baxımdan İslam tarixində ilk qadın hüquqları müdafiəçilərinin qadın səhabələr arasından çıxdığını irəli sürsək, mübaliğə olmaz. Buna bağlı olaraq iyirmi üç illik təbliğ dövründə vəhy prosesinin qadın hüquqlarının qarantına çevrildiyini demək mümkündür.

Məhəmməd peyğəmbər dövründə qadınların cəmiyyətdəki rolunun müsbət istiqamətdə dəyişməsinin nəzəri əsaslarını meydana gətirən ayələrin digər önəmli hissəsi həyat yoldaşı olmaq baxımından qadına və kişiye verilən hüquq və öhdəliklərlə əlaqəlidir. Quranda ailədaxili müstəvidə qadın və kişi bir-birindən fərqli dərəcələrdə deyil, bir bütünün iki yarısı olaraq təqdim edirlər. Kişilərlə qadınların qarşılıqlı olaraq bir-birinə həyat yoldaşı olaraq yaradılması Allahın qüdrətinin əlamətlərindən biri kimi göstərilir: **“...Sizin üçün onlarla ünsiyyət edəsiniz deyə, öz cinsinizdən zövcələr xəlf etməsi, aranızda sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir...”** [Rum, 30:21]. Digər tərəfdən, Quranda bərabər səviyyədə bir-birinin libası kimi qeyd olunmalarını (Bəqərə, 2:187) həyat yoldaşı kimi qarşılıqlı hüquq və öhdəliklər baxımından hər ikisinə eyni yanaşıldığına göstəricisi olaraq dəyərləndirmək mümkündür. Quran kişilərin qadınlar üzərində müəyyən haqqı olduğunu bildirdiyi kimi, qadınların da kişilər üzərində müəyyən haqları olduğunu xatırladır (Bəqərə, 2:228).

Məhəmməd peyğəmbər dövründə cəmiyyətdə qadınların statusunun dəyişdiyini göstərməsi cəhətdən erkən İslam tarixində qadınların əsas hüquqlarının təşəkkülünə dair məlumatlar əhəmiyyət kəsb edir. İslam peyğəmbərinin həyatına dair klassik mənbələrə nəzər saldıqda müsəlman qadının cəmiyyətdəki roluna yanaşmasının Quranın müvafiq prinsipləri ilə vəhdət təşkil etdiyini görmək mümkündür. Belə ki, Məhəmməd peyğəmbər ilk növbədə ailədaxili münasibətlərdə qadınlara hörmət edən, onlarla idarəetmə daxil olmaqla müxtəlif mövzularda məsləhətləşən, onların hüquqlarını qoruyan dost və himayəçi mövqeyindən çıxış edən, eyni zamanda bu yanaşmanı təbliğ və təşviq edən xüsusiyyətləri ilə təsvir olunur. Ən faydalı müsəlmanın həyat yoldaşına qarşı ən yaxşı rəftar edən müsəlman olduğunu deyən Məhəmməd peyğəmbər [3, Nikah:50] İslam tarixinin mühüm hadisələrindən olan Vida həccində minlərlə zəvvərə müraciətlə söylədiyi Vida xütbəsində qadınları “Allahın əmanəti” adlandırır və Allahın adına bağladıkları nikahla evləndikləri qadınlarını “Allahın əmanəti” kimi qorumalarının vacibliyini kişilərə xatırladır [3, Hac:147].

Sadəcə Peyğəmbər ailəsinin qadınları deyil, həm Məkkə, həm də Mədinədə yaşadığı dövrdə cəmiyyətin bütün qadın üzvlərinə qarşı mövcud qaydaların fəvqündə dayanan insani prinsipləri tətbiq etdiyi də mənbələrdəki məlumatlardan məlum olur. Cəmiyyətin əsasını meydana gətirən bir qurum olaraq ailədə qadının rolu ilə əlaqəli bu hədis ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsində, insanın dünyaxirət səadətinə nail olmasında qadının həyat yoldaşı üçün dəyərini işarə edir: *“Allah kimə xoşxasiyyət bir həyat yoldaşı bəxş edibsə, ona dininin yarısında kömək edib. Bundan sonra dininin digər yarısını tamamlamaq həmin şəxsin Allah qarşısındakı birbaşa məsuliyyətidir”* [4, c.2, s.175].

İslamaqədərki ərəb cəmiyyəti ilə Məhəmməd peyğəmbər dövründə qadının cəmiyyətdəki roluna yanaşmanı göstərməsi nöqtəyi-nəzərindən Ömər ibn Xəttabdan nəql olunan bir hədisdə *“Cahiliyyə dövründə qadınlara əhəmiyyət vermirdik, İslamla birlikdə Allah qadınlara dair ayələr nazil etdiyi və onlara çoxsaylı hüquqlar verdiyi üçün onların bizim üzərimizdə hüquqları olduğunu başa düşdük”* ifadələri qeyd olunur [5, Libas:31]. Həmin səhabənin oğlu Abdullah ibn Ömər bu sözləri isə ilk müsəlman cəmiyyətində qadınların hüquqları ilə əlaqəli Quranın prinsipini və Məhəmməd peyğəmbərin mövqeyini göstərməsi baxımından mühümdür: *“Peyğəmbər dövründə haqqımızda ayə nazil olar qorxusu ilə əlimizi və dilimizi həyat yoldaşlarımızın əleyhinə istifadə etməkdən çəkinirdik, Peyğəmbər vəfat etdikdən sonra əlimizi və dilimizi onlara qarşı istifadə etməyə başladığımız”* [5, Nikah:81]. Peyğəmbərə yaxın bir ailəyə mənsub iki şəxs – İslamın ilk dövrlərində müsəlman olmuş Ömər ibn Xəttab və oğlu Abdullahın – dilindən ifadə olunan bu sözlər Cahiliyyə və Məhəmməd peyğəmbər dövründə, həmçinin Peyğəmbərin vəfatından sonrakı müsəlman cəmiyyətində qadınların mövqeyi və hüquqları ilə əlaqəli ictimai yanaşmadakı dəyişikliyi göstərməsi baxımından mühümdür.

2. Müsəlman qadınların elmi-mədəni fəaliyyətlərinin imkanları və sərhədləri

Elmin əhəmiyyətinə dair çoxsaylı ayələri ilə səciyyələnən bir müqəddəs kitab olaraq Quranın öyrənməyi və araşdırmağı təşviq edən prinsipləri İslam mədəniyyətində elmi fəaliyyətlərin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olmaqla yanaşı, ilk müsəlman cəmiyyətində kütləvi maariflənmə prosesinin də başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. İlk müsəlmanların şifahi ədəbiyyata sahib bir toplumdən iki əsrdən qısa müddət sonra elmin bütün sahələrində əsərlərin yazıldığı və tərcümə olunduğu yazı mədəniyyətinə sahib cəmiyyətə çevrilməsi bu prosesin nəticəsi idi. İslam cəmiyyətində elm mədəniyyətinin formalaşması prosesi sadəcə cəmiyyətin kişi fərdlərinin deyil, xüsusilə hədis, fiqh, qiraət, ədəbiyyat başda olmaqla müxtəlif elmlərə yiyələnmiş müsəlman qadınların da verdikləri töhfələrlə inkişaf etmişdir. Elmi fəaliyyətlərin başlanğıcı sayılan oxuma-yazma bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edən əsas qurumlar olaraq məscidlər Məhəmməd peyğəmbər dövründə sadəcə müsəlman kişilərin deyil, həm də qadınların ibadət və öyrənmə məqsədilə getdikləri yerlər idi. Peyğəmbər Quranın nazil olan ayələrini əvvəl kişilərə, sonra qadınlara oxuyardı [6, s.128]. Bununla yanaşı, o, qadın səhabələrin suallarını cavablandırmaq üçün Mədinə məscidində xüsusi gün təyin etmişdi [5, İlm:35; 6, Birr:47]. Bu prosesin bir nəticəsi kimi qadın səhabələr Quranın xüsusilə qadınların hüquq və vəzifələrindən bəhs edən hökmləri barəsində məlumatlı idilər. Ömər ibn Xəttab xəlifəliyi dövründə mehrin üst səviyyəsini məhdudlaşdırmağa təşəbbüs göstərərək məsciddəki bir qadının Quranın əlaqədar ayəsini (Nisa, 4:20) dəlil gətirərək etiraz etməsi qadın səhabələrin hüquqi məsələlərin dini dəlillərinə dair məlumatlılığının göstəricilərindəndir.

İslamın ilk dövründə qadınlara aid tədris prosesi məscidlərlə yanaşı, evlərdə də təşkil olunurdu. Bu prosesə xüsusilə oxuma-yazma sahəsində bacarığı olan ilk müsəlman qadın səhabələrlə yanaşı, dini bilik və təcrübələrinə görə digər qadınlardan daha məlumatlı olan Peyğəmbərin həyat yoldaşları da öncülük edirdilər. Peyğəmbər dövründə oxuyub-yazmağı bacaran kişilərin on yeddi, qadınların isə bir neçə nəfərdən ibarət olduğunu bildirən Bəlazürinin məlumatından [7, s.601-602] oxuma-yazma səviyyəsinin xüsusilə qadınlar arasında çox aşağı olduğu anlaşılır. Quranın kütləvi şəkildə öyrənilməsi

prosesində qadınlar arasında da oxuma-yazma bacarığının öyrənilməsinə əhəmiyyət verilir. Məsələn, Peyğəmbərin həyat yoldaşı Həfsə bint Ömər qadın səhabələrdən Şifa bint Abdullahdan oxuyub-yazmağı öyrənmişdi [8, c.4, s.333].

Peyğəmbərin vəfatından sonrakı dövrdə də məsciddə və ev mühitində tədris prosesinin həyata keçirilməsi davam etmişdir. Xüsusilə məscidlərdə Quran və hədis elmlərinin tədrisinə kömək məqsədilə islamaqədərki ərəb şeirinin və ədəbiyyatının da öyrədilməyə başlanılmasıyla məsciddə elmi fəaliyyətlər daha da genişləndirilmişdir. Lakin həmin dövrdə siyasi və sosial strukturdakı dəyişikliklərə bağlı səbəblərlə qadınların məscidlərdən uzaqlaşmağa başlaması da müşahidə olunur. İslam tarixinin ilk dövründə geniş yayılmış təhsil forması olan və müasir dövrdə də müsəlman toplumlarda informal dini təhsil mühiti kimi öz mövqeyini qoruyan məscid təhsilində qadınların iştirakının tədricən azalması onların təhsildən tamamilə uzaqlaşması demək deyildi. Belə ki, qadınlar tədricən əsas təhsil formasına çevrilən alim mərkəzli elmi mühitdən istifadə etmişlər.

İlk dövr elmi fəaliyyətlərdə müsəlman qadınların daha çox hədis sahəsində ön planda olduğu bilinir. Hədis mənbələrində ümumilikdə 1000-ə yaxın qadın səhabənin Məhəmməd peyğəmbərdən hədisi nəql olunur. Bunlar arasında 222-si etibarlı ravi mövqeyindədir. İbn Həcərin “Təhziib” əsərindəki ravi qadın səhabələrin sayı isə 100-dür. Buxari və Müslimin hədis külliyyatlarında 31 qadın səhabədən rəvayət vardır ki, bu rəqəm sözügedən müəlliflərin səhabə silsiləsindəki ravilərinin 11%-ni təşkil edir. İmam Malikin “Müvəttə”sində 25 səhabə qadın ravi kimi qeyd olunur ki, bu, əsərin səhabə ravi silsiləsinin 26%-ni, İbn Hənbəlin “Müsnəd”indəki 125 qadın səhabə isə 18%-ni meydana gətirir [9, s.65-66]. Həzrət Peyğəmbərin həyat yoldaşı Aişə bint Əbu Bəkirin ravi silsiləsində ən çox hədis rəvayət edən qadın səhabə kimi erkən dövr hədis elminin inkişafının öncüllərindən biri olması müsəlman qadınların bu sahədə aktiv rol almasında təşviqedicə amillərdən biri sayıla bilər. Aişənin hədis elmindəki təsiri özündən sonra hədisçi qadın tələbələri tərəfindən davam etdirilmişdir. İslam elmlərinin təşəkkülündə mühüm rol oynayan İbn Şihab əz-Zühərinin (v.741) müəllimi Əmrə bint Əbdürrəhman Aişənin tələbələrindən olmuşdur. Hədislə yanaşı, İslam hüququndakı dərinliyi ilə seçilən, Ümmüd-Dərda adı ilə məşhurlaşan Hüceymə bint Hüeyə əl-Vəssabiyyə (v.700) də Aişənin tələbələrindən olmuşdur. İlin yarısını Qüdsdə, digər yarısını Dəməşqdə keçirərək evində dərslər verən Hüceymənin elm halqalarında çox sayda qadın və kişi tələbə iştirak edir, müəyyən vaxtlarda Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvan da onun elm məclislərinə gətirdi [10, s.191].

İlkin mərhələdə bu prosesdə xüsusilə alimlərin ailə üzvü olan qadınlar daha geniş imkanlara sahib olmuş, tədricən qadınlardan ibarət elm halqası ənənəsi də formalaşmışdır [11, s.97-108]. Hədisçi qadınların böyük əksəriyyəti hədis elmi ilə məşhur ailələrə mənsub idi. Məsələn, tabiun dövrü alimlərindən Səid ibn Müsəyyibin (v.712) qızının, məşhur hədis və fiqh alimi Malik ibn Ənəsin (v.795) qızının ilk dövrün elmi ilə məşhur alim övladları arasında olduqları qeyd olunur [10, s.191-192]. Öz həyat yoldaşlarını, qızlarını və ailənin digər qadın üzvlərini bu elmə təşviq edən hədisçilər elmi səyahətlərində onları da özləri ilə aparır, alimlərin dərslərini dinləyərək onlardan şifahi yolla aldıkları kitabı rəvayət etmə hüququnu da alırdılar [12, s.102-105]. Erkən yaşlarda bir hədis/əsrə dinləyərək rəvayət icazəsi alan hədisçi qadınların məşhur olmasının bir digər səbəbi də hədis elmində ravi silsiləsilə əlaqədar olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edən “ali isnad” anlayışı idi. Hədis elminin təşəkkülünün ilkin dövrlərində hədis rəvayətində əhəmiyyətli olan ali isnad böyük hədis kolleksiyalarının yazılma prosesinin əsasən tamamlandığı XI əsrdən etibarən

əsərlərin rəvayət edilməsində önəm daşımağa başlamışdı. Beləliklə, erkən yaşlarda yaşlı bir hədis alimindən rəvayət/əsər dinləmiş qadınlar yaşlandıqları zaman sözügedən hədisin/əsərin ən qısa ravi silsiləsinin yaşayan sonuncu ravisi mövqeyində olduqlarından çoxsaylı hədis tələbələrinin də dinləmək üçün ziyarət etdikləri ravi mövqeyinə yüksəldilər [11, s.227-229].

Bu nöqtəyi nəzərdən qadın hədisçilərin böyük əksəriyyəti əsər müəllifi olmaqdan daha çox əsər ravisi olaraq tarixdə iz buraxmışdırlar. Kiçik yaşlarında elmə yiyələnən və uzun ömürlü bir həyat yaşadığına görə məşhur əsərlərin ali isnadını qazanmış qadın hədisçilərdən biri Buxarinin (v.870) “əl-Cami” adlı əsərinin ravisi kimi məşhur olan Kərimə bint Əhməd əl-Mərvəziyyədir (v.1071). Xorasan bölgəsinin elm mərkəzlərindən olan Mərvdə münbit bir elmi mühitdə doğulan Kərimə erkən yaşlarından atası ilə birlikdə Qüds və Məkkəyə elmi səyahətlər etmişdir. Bir əsrə yaxın ömrünün təxminən yetmiş ilini Məkkədə keçirən Kərimə Buxarinin məşhur külliyyatının xüsusilə zəvvarlar vasitəsilə Afrikadan Əndəlüsə qədər geniş ərazilərə yayılmasında XI əsrdə əsərin ən ali isnadına sahib ravisi kimi əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Dövrün məşhur alimlərindən Xətib əl-Bağdadi də Buxarinin “əl-Səhih”ini o dövrdə əsərin ən səlahiyyətli ravisi olan Kərimədən dinləyənlər arasında idi [13, s.203-208].

VIII-IX əsrlərdə hədis və fiqh sahəsində məşhur bir digər müsəlman qadın Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan Nəfisə bint Həsəndir (v.824). Mədinə valisi olan atasının Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər əl-Mənsur tərəfindən vəzifədən uzaqlaşdırılaraq həbs edilməsinin təsiri ilə Nəfisə İraqdan uzaqlaşaraq Misirə köçmüş, Füstatda məskunlaşmışdır. Misirdən və İslam dünyasının müxtəlif bölgələrindən çox sayda insan təfsir, hədis və təsəvvüf elmində dərin biliklərə sahib Nəfisənin ziyarətinə gedirdi. Onların arasında İmam Şafii, Əhməd ibn Hənbəl, Bişr əl-Hafi kimi dövrün məşhur alimləri də var idi. Xüsusilə, İmam Şafii Misirdə tez-tez Nəfisəni ziyarət edər və ondan hədis öyrənərdi [9, s.66; 14, s.531-532].

Erkən yaşlardan elmi mühitlə tanış olan və çox sayda əsərin ali isnadına sahib olmuş, dolayısıyla elm adamlarının rəğbətini qazanmış bir digər hədisçi qadın Səlcuqlu dövlətinin hakimiyyəti altındakı Bağdadda doğulub yaşayan Şühdə bint Əhməddir (v.1178). Şühdənin erkən yaşdan elmi mühitə daxil olaraq dövrün xilafət və elm mərkəzi olan Bağdadda çoxsaylı müəllimlərdən dərs alması, uzunömürlü olması səbəbilə ali isnadlara sahib olması İslam dünyasının müxtəlif bölgələrindən çox sayda tələbənin Bağdada gələrək onun dərslərində iştirak etməsinə səbəb olmuşdur. Xəttatlıqdakı bacarığına görə əl-Katibə olaraq da adlandırılan Şühdə hədis elmi ilə yanaşı, fiqh və təfsir elmlərində də dərinləşmişdir. Mənbələr onun bu elmlərə dair əllidən çox əsər rəvayət etdiyini göstərir [15, s. 725-738].

Mənbələr göstərir ki, qadın hədisçilər cami, sünən, məsanid, mücəm, ərbəin, cüz və müsəlsəl kimi fərqli növlərə aid hədis əsərlərini qadın və kişi tələbələrə oxuyaraq icazət vermişlər [11, s.199-219]. Bundan əlavə, İslam alimləri Peyğəmbərin ailə üzvü olan qadınların müsənədləri daxil olmaq üzrə məşhur hədisçi qadınların rəvayətlərini toplamışlar. Müsnədi-Fatimə, Müsnədi-Aişə, Cüz-i Biba (Ümmül-Fəzl), Mucəm Məryəm əl-Nablusiyyə, Mucəm Məryəm əl-Əzrəiyyə bu əsərlər arasında qeyd edilə bilər. Qadın hədisçilərin elmi fəaliyyətini əks etdirən digər əsərlər isə İslam elmləri ənənəsinin özünəməxsus növlərindən olan “məşyəxə” əsərləri idi. Ümumilikdə alimlərin müəllimlərinin qeyd olunduğu bu əsərlər arasında qadın hədisçilərdən Məşyəxə-Şühdə, Məşyəxə-Xədicə, Məşyəxə-Kərimə, Məşyəxə-Seyyidə əl-Məranıyyə və digərlərinin adını çəkə bilərik [11, s.222-227].

Ravi silsiləsindəki birinci nəslə təmsil edən qadınların sözügedən hədislə əlaqəsi sadəcə xronoloji

olaraq rəvayətin mənbəyinə yaxınlıqları ilə əlaqəli olub, birmənalı şəkildə təsadüfi səciyyə daşıyırdı. Halbuki ravi silsiləsinin sonrakı əsrlərində təmsil olunan qadınlar həyatlarının mühüm bir hissəsini elm öyrənməyə və öyrətməyə həsr etmiş alim və müəllim idilər. Qadınların elmi səviyyədə yüksələ bilmələri onların sosial status və iqtisadi rifahları ilə yaxından əlaqəli idi. Belə ki, böyük əksəriyyəti dini vəzifə yerinə yetirən kişi alimlərdən fərqli olaraq, qadınların təhsil səviyyəsinin yüksələ bilməsində ailələrinin, yaxud zəngin müsəlmanların maliyyə dəstəyi labüdü idi. Əsasən İslam ailə hüququ qadınların məişət qayğısı çəkmədən təhsillə məşğul ola bilmələrinə kişilərdən daha çox imkan yaradırdı. Əvvəl atalarının, ardından həyat yoldaşlarının maddi təminatına arxalanan, xüsusilə orta və yüksək təbəqədən olan qadınların təhsilinin qarşısında məişət qayğısı kimi bir maneə mövcud deyildi [9, s.67]. III/IX əsrdən etibarən İslam elmləri tarixinin tədqiqində əhəmiyyətli mənbələr kimi yazılan “təbəqat” (biografiya) əsərləri başda olmaqla məşhur şəxslərin həyatlarına dair həcmli əsərlərin qələmə alınması həmin alim qadınlarla əlaqəli daha çox məlumatın mənbələrdə qorunmasına səbəb olmuşdur.

Dəməşq Dərül-hədisinin ilk müəllimlərindən olan, hicri VI (miladi XII) əsrin məşhur suriyalı alimi İbn Əsakir öz elmi səyahətlərində 1300-dən çox kişi, 80 qadın alimdən hədis öyrənmiş, həmçinin ən həcmli əsəri olan “Tarixi-Mədinəti-Dəməşqin” son cildini İslam mədəniyyətində qadınların elmi həyatdakı rolunun göstəricisi kimi hədisçi və şair qadınlara həsr etmişdir [16, s.321-324]. Hicri VIII (miladi XIV) əsrdə yaşamış Zəhəbinin də qadın müəllimlərinin sayı yüzdən çoxdur [17, s.98]. Zəhəbidən bir əsr sonra yaşamış, səhabələrin həyatından bəhs edən “əl-İsabə” adlı əsərin müəllifi olan hədis alimi İbn Həcər əl-Əsqəlani əsərində qadın səhabələri də qeyd etməklə yanaşı, çox sayda qadın alimə ravi silsilələrində yer vermişdir. Onun qeyd etdiyi 191 qadın ravinin 168-i təhsillidir və tədris etmə icazəsi almışdır. Bu qadın alimlərin elmi həyatı, müəllimləri, tələbələri haqqında təfəssilatlı bioqrafik məlumatlardan 17-nin Buxari və Müslimin əsərlərini öyrəndikləri, 12-nin hədis külliyatlarının ravisi olan “müsnidə” dərəcəsinə yiyələndikləri, üçünün öz müəllimlərindən rəvayət səlahiyyəti olan yaşayan sonuncu tələbələri statusunda olduqları anlaşılır [9, s.67-68]. İbn Həcərin müəllimlərinin bioqrafiyasına dair yazdığı “əl-Məcməül-müəssəs lil-mücməil-müfəhrəs” adlı geniş həcmli əsərində 700-dən çox alimdən Xədicə bint İbrahim, Fatimə ət-Tənuhiyyə, Fatimə əl-Məqdisiyyə başda olmaqla 50-dən çoxunun qadın alimlər olduğu qeyd olunur [18]. Erkən yaşlarından İbn Həcərin elm məclislərində iştirak edib, onun vəfatına qədər Qahirədən ayrılmayan tələbəsi Şəmsəddin Səxavinin (v.1497) ən məşhur əsəri olan və hicri IX (miladi XV) əsrin 10000-ə yaxın məşhur şəxsiyyətinin bioqrafiyasına həsr etdiyi “əd-Dəvül-lamidə” 800-dən çox qadının bioqrafiyası qeyd olunur [19, s.313-316]. Bu və digər nümunələr XV əsrə qədər İslam dünyasında qadınların xüsusilə hədis sahəsi olmaqla elmi fəaliyyətlərdə aktiv rol aldığını göstərir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İslam mədəniyyətində orta əsrlərin sonuna qədər müəllim-tələbə münasibətində şifahi ənənə üstünlüyünü qoruyub saxlayırdı. Hədislərin ötürülməsi ilə başlayan bu ənənə IX əsrdə böyük hədis külliyatlarının tamamlandığı dövrdə də öz üstünlüyünü qoruyur, alimlərin əsərlərin raviləri olaraq icazət vermə səlahiyyəti elm ənənəsi içində əhəmiyyət kəsb edirdi. Hədis başda olmaqla təfsir, fiqh və tarix sahələrinə də məşhur əsərlər vermiş alimlərin uzun müddət davam edən elmi səyahətlərində onlarla qadın müəllimdən müxtəlif əsərlərin icazətlərini almalarına dair yuxarıdakı nümunələr bu prosesin canlılığını göstərir. Bununla yanaşı, qadınların elmi həyatdakı fəaliyyətlərinin

İslam dünyasında – daha əvvəl də bəzi nümunələri olmaqla birlikdə – XI əsrdən etibarən sistemli şəkildə başlayan, uzun müddət əsas və rəsmi təhsil mühiti olaraq fəaliyyət göstərən mədrəsə sistemində də eyni canlılıqla davam etdiyini irəli sürmək mümkün deyil. Bunun səbəbləri mədrəsələrin İslam hüququ mərkəzli bir təhsil qurumu olması ilə yaxından əlaqəlidir. Quruluşunun əsas məqsədi heteredoks sayılan cərəyanlara qarşı ənənəvi inancı qorumaq olan mədrəsələrin ən önəmli funksiyası müfti, imam və digər din xadimlərinin yetişdirilməsindən daha çox hakim və vəzir başda olmaqla dövlət qurumlarında fəaliyyət göstərəcək məmur hazırlamaq idi [20, s.418-419]. Dövlət bürokratiyasında vəzifə tutmaq orta əsr İslam dünyasında qadınların fəaliyyət sahələri arasında olmadığı üçün kütləvi tədris fəaliyyətinin həyata keçirildiyi mədrəsələrdə qadınların tədrisi nəzərdə tutulmamış, bu da öz növbəsində qadınların elmi fəaliyyətlərdə iştirakını məhdudlaşdıran amillərdən biri olmuşdur. Lakin mədrəsə təhsilindən kənar qalmalarına baxmayaraq, İslam mədəniyyət tarixində qadınlar mədrəsələrin inkişafı prosesində mühüm rol oynamışlar. XI əsrin ortalarında Mərakeşdə Fatimə əl-Fihriyyənin inşa etdirdiyi bildirilən Qəraviyyun mədrəsəsi, Şimal-şərqi Anadoluda hakimiyyətdə olmuş Artuklu türk dövlətinin (1102-1409) hökmdarı II Qütübüddin İlqazinin anası Sitti Raziyə tərəfindən XIII əsrin əvvəlində Mərdində inşa etdirilən Xatuniyyə (Rəzaviyyə) mədrəsəsi və digərləri nümunə kimi qeyd oluna bilər [21, s.1005-1006].

Nəticə

İctimai, siyasi və hüquqi sferada cəmiyyətin kişi və qadın fərdləri hər zaman bərabər tutulmayıb. Bu rol müxtəlifliyi matriarxal və patriarxal cəmiyyətlərdə xüsusilə fərqlənib. Qadının cəmiyyətdəki mövqeyinin müəyyənəşdirilməsində siyasi struktur, hüquq sistemi, milli-etnik ünsür və digər amillərlə yanaşı, din amilinin də mühüm rolu olub. Ümumilikdə dinlərdə, xüsusilə də İslamda qadının yerinin öyrənilməsi hüquqi və sosial zəmində gender mövzusunda qarşı həssaslığı ilə səciyyələnən müasir cəmiyyətin aktual məsələlərindən biri olaraq qalır. İslam tarixində qadının rolunun öyrənilməsinin aktual mövzulardan biri olmasının əsasında müsəlman qadın stereotipləri ilə əlaqəli populyar yanaşmanın da böyük təsiri olmuşdur. Həm İslam dininin birinci və ikinci dərəcəli dini mətnlərinin şərh, həm də tarixi təcrübə müsəlman qadın stereotiplərinin yaranmasına təsir etmişdir. Lakin İslam tarixçiliyinin mənbələri əsasında aparılan müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müsəlman qadının cəmiyyətin elmi-mədəni fəaliyyətlərindən kənar qaldığına dair ümumiləşdirilmiş yanaşma tarixi həqiqəti əks etdirməkdən uzaqdır.

İslam cəmiyyətində elm mədəniyyətinin formalaşması prosesində cəmiyyətin kişi fərdləri qədər qadınlar da yaxından iştirak etmişlər. İslam mədəniyyətində müəllim-tələbə münasibətlərində şifahi ənənənin üstünlüyünü qoruduğu orta əsrlərin sonuna qədər hədis başda olmaqla, fiqh, qiraət, ədəbiyyat kimi müxtəlif elmlərə yiyələnmiş müsəlman qadınlar elmi inkişafa töhfə vermişlər. Bu prosesdə xüsusilə alimlərin ailə üzvü olan qadınlar daha geniş imkanlara sahib olmuş, tədris qadınlardan ibarət elm halqaları da təşəkkül etmişdir. Qadınların elmi həyatdakı fəaliyyətləri İslam hüququ mərkəzli bir təhsil qurumu olan mədrəsələrin inkişafına paralel olaraq zəifləmişdir. Bir tərəfdən geniş auditoriyalara xitab edən kütləvi təhsil qurumu olaraq mədrəsələrin dövlət qurumları üçün məmur hazırlama funksiyası, digər tərəfdən isə dövlət bürokratiyasında qadınların vəzifə tutmaq ənənəsinin olmaması İslam cəmiyyətində qadınların elmi fəaliyyətdə iştirakını məhdudlaşdıran amillərdən olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal Middle East Studies*, 12 (1980), 231-244.
2. Mustafa Tunçer, "Kur'an-ı Kerim Işığında Kadının İtibarını Düşüren Konuların Değerlendirilmesi", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 6(1), 2019, s. 153-188.
3. İbn Macə, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yezid. Sünəni İbn Macə (red. Məhəmməd Mustafa əl-Azami), I-IV. Riyad: 1984.
4. Hakim ən-Nisaburi. əl-Müstədrək ələs-səhiheyne (red. Mustafa Abdülqadir Əta), I-IV. Beyrut: 1990.
5. Əbu Abdullah Məhəmməd Buxari. əl-Camiüs-Səhih, I-VIII. İstanbul: 1992.
6. İbn İshaq. Kitab əl-mübtədə vəl-məbəs vəl-məğazi. Konya: 1981.
7. Bəlazuri Əbül-Abbas Əhməd ibn Yəhya. Fütuhul-büldan (red. Abdullah Ənis ət-Təbba, Ömər Ənis ət-Təbba). Beyrut: 1407/1987.
8. İbn Həcər, Əbül-Fəzl Şəhabəddin Əhməd ibn Həcər əl-Əsqəlani. əl-İsabə fi təmyizis-səhabə (red. Əli Məhəmməd Bicavi), I-VIII. Beyrut: 1992.
9. Ruth Roded. Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa'd to Who's Who. London: Lynne Rienner Publishers, 1994.
10. Mehmet Emin Özafşar, "Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13 (2), 2000, s. 189-202.
11. Mohammad Akram Nadwi. al-Muhaddithat: the women scholars in Islam. Oxford: Interface publications, 2007.
12. Mehmet Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(44), 2003, s. 83-110.
13. Hasan Yenibaş, "Sahîh-i Buhârî Rivayetinde Bir Otorite: Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye", *Marife*, 2012, s. 199-217.
14. Rıza Savaş, "Nefise bint Hasan", *DİA*, c. 32, s. 531-532.
15. Hatice Sevde Garip, "Hicri Altıncı Asırda ÜN Yapmış Bir Hanım Muhaddis: Şuhde el-Katibe", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 5/2 (2021), s. 725-738.
16. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Cengiz Tomar, "İbn Asakir", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 321-324.
17. Mustafa Hizmetli, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kadının Eğitimdeki Yeri", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 6 (2), 2019, s. 95-104.
18. İbn Həcər, Əbül-Fəzl Şəhabəddin Əhməd ibn Həcər əl-Əsqəlani. əl-Məcməül-müəssəs lil-mücməil-müfəhrəs (red. Yusuf Abdurrahman Maraşlı). Beyrut: Darül-Marifə, 1992-1994, I-III.
19. Cengiz Tomar, "Sehavi", *DİA*, c. 36, s. 313-316.
20. Gary Leiser, "Ortaçağda İslam Cəmiyyətindəki Medresələr ilə İlgili Notlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1985, 13 (1), s. 415-426.
21. Hashmat Begum və digərləri, "The Role of Muslim Women in The Establishment of Madrassas", *Journal of Positive School Psychology*, 6 (9), 2022, s. 1005-1006.